

Kokemuksellinen taidekasvatus aikuisten taide- ja ilmaisukasvatuksen erityislinjalla

Kokemuksia ja ajatuksia oppimisesta ja taideopettajuudesta aikuisten erityisopiskelijoiden opettajana

HANNA-MAIJA SANDQVIST

Taideoppimisessa mielekkäin tapa uuden tiedon käsittelyyn on kuvan tekeminen. Siihen tarvitaan teknistä tietoa kuvataiteesta. Ylitornion kristillisen opiston pilottihankkeessa annetaan taide- ja ilmaisukasvatuksen erityisopetusta kehitysvammaisille taiteen harrastajille, nuorille aikuisille. Opiskelun tavoitteena on oppimisen ilo ja onnistumisen kokemus, mutta opetus tukee myös opiskelijan itsemnäisyyttä, vuorovaikutustaitoja, sosiaalisia taitoja ja kokonaisvaltaista hyvinvointia.

”Halusin tulla tälle kursseille, että saisin mielekästä tekemistä eläkepäiviini”, näin kommentoi eräs noin 60-vuotias kehitysvammaisen taide- ja ilmaisukasvatuksen Taimin opiskelija kysyttäessä, miksi hän halusi tulla opiskelemaan taidetta. Edellä mainittu on vain yksi motiivi opiskella taidetta erilaisille aikuisille opiskelijoille tarkoitetuilla koulutuslinjoilla. Pohdin tässä artikkelissa taidekasvatuksen merkitystä aikuisten erilaisten oppijoiden elämän laadun kohentajana ja voimauttajana Ylitornion kristillisellä opistolla järjestetyn taidekasvatuksen erityislinjan kuvataideopettajan kokemusten pohjalta. Käsittelen aihetta lähinnä kokemuksellisen oppimisen näkökulmasta.

Toisena näkökulmana keskityn taidekasvatuksen opettajan rooliin aikuisten erityisopiskelijoiden kuvataideopettajana. Mikä on opettajan rooli silloin, kun oppijana on erityistä tukea tarvitseva aikuinen opiskelija? Kehitysvammaisten taideope-

tuksen uranuurtaja Ahti Isomäki on sanonut: ”Kehitysvammaisen taiteilija ei tutki, analysoi eikä ironisoi, ei kommentoi taidehistoriaa eikä kritisoi yhteiskuntaa, ei seuraa taide-elämää.” Taidekasvattaja taiteen erityisopettajana, jos niin voi sanoa, onkin luovuuden pohjattomilla lähteillä. Isomäen ajatuksen voim taidekasvattajana ajatella kääntäen: kehitysvammaisen taiteen taidekasvattajalle avautuu loputon seikkailu taidemaailmaan, joka ei tosiaankaan tunne ennalta annettuja normeja.

Artikkelissani ajatuksieni pohjalla on noin 20 vuoden kokemukset erityisryhmien taideopettajana, aika, jonka olen toiminut Ylitornion kristillisen opiston taideaineiden opettajana ja ammatillisena erityisopettajana. Vuodet ovat saaneet minut pohtimaan, mitä mieltä on taiteen opettamisessa erityisryhmille. Onko yleensä mahdollista tai tarpeellista kehittää erityistä pedagogista näkemystä erityisopetuksen taidekasvatukseen? Omat ajatuk-

seni olen liittännyt aikuisten ja aikuistuvien erityisopiskelijoiden, pääasiassa kehitysvammaisten, opetuksen kontekstiin.

Kuluneena lukuvuotena 2008–2009 olemme Ylitornion kristillisellä opistolla toteuttaneet pilottihankkeena taide- ja ilmaisukasvatuksen erityisopetusta kahdeksan kuukautta kestäväällä taide- ja ilmaisukasvatuksen linjalla Taimilla. Opiskelijoina on ollut yhdeksän aikuista kehitysvammaista taiteen harrastajaa, seitsemän miestä ja kaksi naista. Opiskelijat ovat kaikki Lapin läänistä ja iältään he ovat keskimäärin 25-vuotiaita. Ainoastaan yksi opiskelija on jo myöhäisessä keski-ikässä. Koulutus on toteutettu kansanopistossa viitenä päivänä viikossa ja kaikki opiskelijat ovat asuneet opiston internaatissa.

Arvoperustana tasavertaisuus

Taide- ja ilmaisukasvatuksen erityislinjan arvoperusta pohjautuu ajatukseen ihmisten tasavertaisuudesta sekä oikeudesta saada opetusta taiteessa sen eri aloilla. Taidekasvatuksen merkitys erityisopetuksessa korostuu mahdollisuudessa kehittää opiskelijan luovuutta, kykyä toimia omassa ympäristössään ja oppia ymmärtämään sitä. Pitkäjänteinen opiskelu antaa opiskelijalle mahdollisuuden henkilökohtaiselle eettiselle, emotionaaliselle ja esteettiselle kasvuille.¹

Koulutuksen tavoitteena on tarjota kehitysvammaisille mahdollisuus opiskella taiteen ja ilmaisun eri muotoja. Opiskelija tutustuu koulutuksen aikana monipuolisesti taiteen maailmaan ja tekemiseen, etsii omia taiteellisia vahvuuksiaan, saa osallistumisen ja onnistumisen kokemuksia taiteen ja ilmaisun kautta. Toimintaan osallistuvien vahvuuksia tuetaan ja pyritään löytämään itse kullekin soveltuvat tekniikat ja itseilmaisun muodot. Opiskelun tavoitteena on laadukkuus, mielekkyys ja haastavuus sekä oppimisen ilo ja onnistumisen kokemus. Taiteen opiskelun kautta valmentaudutaan monipuolisesti taiteen kuluttajaksi ja harrastajaksi, opiskelu parantaa myös mahdollisuuksia taidealan opintojen jatkamiseen. Opetus tukee opiskelijan itsenäisyyttä, vuorovaikutustaitoja, sosiaalisia taitoja ja kokonaisvaltaista hyvinvointia.² Elinikäisen oppimisen periaatteiden mukaisesti kaikilla tulisi olla mahdollisuus kehittää itseään.

Marja-Riitta Mattus on todennut, että taidekasvatus perusopetuksen jälkeisessä erityisopetuksessa kehittää oppijan luovuutta, auttaa hah-

mottamaan paremmin ympäristöönsä ja itseään.³ Saavuttaaksemme taidekasvatuksen erityisopetukselle asettamiamme tavoitteita asiaa voi pohtia Kerry Freedmanin sanoin Katja Tornin artikkelissa Miksi ja kuinka muuttaa taidekasvatusta?

*Visuaalisen kulttuurin tutuksi tuleminen tahta tuottamisen ja katsomisen kognitiivisten prosessien kautta. Visuaalisen kulttuurin opettamisessa ei ole kyse vain kuvien ja objektien sisällyttämisestä opetussuunnitelmaan. Siihen liittyy muutokset opetusmetodeissa, joita käytetään opetussuunnitelman toimeenpanemisessa, ja muutokset tiedonkäsityksissä ja perinteisissä toimintatavoissa. Näissä toimintatavoissa pitää ottaa huomioon erilaiset kokemukset, jotka ihmisillä on visuaalisesta kulttuurista ja se, kuinka nämä kokemukset ohjaavat oppimista.*⁴

Visuaaliset kokemukset erilaisia ja moninaisia

Erilaisen oppijan kokemus visuaalisesta maailmasta voi olla hyvinkin erilainen, kuin mitä yleisesti pidetään ”oikeana” kokemuksena. Ahti Isomäki onkin todennut tyylin vaihtelevan realismista abstraktismiin, yhdistävänä tekijänä on tietty naiivius, lapsenomaisuus, joka leimaa lähes kaikkia teoksia.⁵

Taimin opetuksen punaisena lankana on kulkenut koko lukuvuoden ajan tavoite etsiä jokaisen oppijan omin tapa ilmaista itseään taiteen keinoin. Olemme talven aikana useasti palanneet syksyllä kuvaannollisesti istuttamamme Taimi-puun äärelle pohtimaan oppimaamme, olemme reflektoineet toimintaamme. Toimintaa kaikessa taidetoiminnassa ohjaa kokemuksellisuus, jossa kukin taiteen oppija toteuttaa ja ilmaisee itseään yksilöllisesti. Lukuvuoden aikana olemme kasvattaneet Taimipuuhumme oksia. Sen rungon ytimessä on yksilössä oleva luovuus, jota olemme kasvattaneet kokemuksellisen taidetoiminnan prosessissa haarautuviksi oksiksi. Ytimessä on kaikki se tieto, mikä oppijalla on itsestä ja ympäröivästä elämästä.

Taideprosessissa tiedostamattomasta nousee tietoisuuteen uutta tietoa, havaintoja, tunteita, ajatuksia, tekemistä. David Kolb (1984) kuvaa kokemuksellista oppimista prosessiksi, jossa tieto syntyy transformaation eli kokemuksen muuntamisen avulla. Hänen käsityksensä mukaan oppiminen edellyttää sekä kokemuksen käsittämistä että tämän ymmärtämisen saattamista johonkin muotoon. Taiteen erityisopetuksessa tämä kokemuksen käsittäminen ja sen ymmärtämisen saattaminen jo-

honkin muotoon on tuonut minulle taideopettajana monia kysymyksiä. Miten minun taidekasvatustajana pitäisi toimia, jos opiskelijan taiteellisessa ilmaisussa kokemuksen siirtyminen joksikin onkin sellaista, jonka tekijä vain kykenee tulkitsemaan ja ymmärtämään, mutta joka ei välttämättä aukene katsojalle. Onkin hyväksyttävä, että oppimiseen aina liittyy välitöntä tietämistä ilman, että sitä tarvitsee tulkita tai analysoida. Tiedostamattoman ja tiedostetun ymmärtämisen vuorovaikutukseen perustuva tieto on kokemuksellisen oppimisen lähtökohta.⁶

Marjo Räsänen on todennut, että taiteella on tärkeitä sosiaalisia ja eettisiä vaikutuksia ja se on eräs tärkeä tapa rakentaa todellisuutta. Kokemuksellinen taideprosessi on taide- ja ilmaisukasvatuksen erityislinjan opiskelijoissa auttanut löytämään yksilöllisiä ilmaisun muotoja. Esimerkiksi eräs opiskelija, joka ei ollut koskaan aikaisemmin maallannut akvarelliväreillä, löysi aivan uuden itseilmaisun maailman herkkien värien avulla. Kokemuksellisen taideoppimisen tavoitteet liittyvätkin koko persoonallisuuden kehitykseen. Tämä tarkoittaa Räsänen mukaan oppijan yksilöllisen elämämaailman ja hänen itseymmärryksensä nostamista oppimisen keskiöön. Tärkeäksi tekijäksi nousee silloin itsen ja toisten ymmärtäminen, jota kokemuksellinen taideoppiminen tavoittelee. Kehitysvammainen opiskelija tarvitsee paljon aikaa ja tekemällä oppimista sekä uudelleen tekemistä uuden asian oppimisessa. Saman asian ja aiheen toistaminen eri taideoppimisen muodoissa on keskeinen asia erityisryhmien taideopetuksessa. Oppiminen ilmenee muutoksena käytännön toiminnassa. Opiskelija voi omakohtaisen kokemuksen kautta vuorovaikutuksessa toisiin opiskelijoihin reflektoida oppimaansa ja siirtyä niin osaamisessaan eteenpäin. Kokemuksellisessa oppimisessa minän kasvu, luovuus ja itseohjautuvuus ovat etualalla.⁷

Kuvataideopettajana ja erityisopettajana olen pohtinut, mitä ja millaisia metodeja opetuksessa tulisi käyttää, jotta erilainen oppija voisi saada parhaan mahdollisen hyödyn opiskelustaan. Kehitysvammaisen kuvallisen ilmaisun tyylejä on yhtä monta kuin on tekijöitäkin. Yksi maalaa nopealla kädellä, käyttää voimakkaita värejä, toinen piirtää pikkutarkasti, pienimmänkin yksityiskohdan huomioiden. Yhdellä opiskelijalla maalaus on valmis muutamassa hetkessä, toinen tarvitsee runsaasti aikaa työn aloittamiseen. Opettajan on tärkeää päästä lähelle opiskelijaa, oppia tuntemaan hänen tapansa ilmaista itseään. Kehitysvammai-

set ovat ilmaisussaan vapaita taiteen säännöistä: he eivät välttämättä tiedä, miten on "oikein" maalata ja piirtää. He kuvaavat usein hahmot omintakeisesti, kömpelösti, ihmiset ja eläimet voi olla kuvattu osin sivulta ja osin edestä tai ylhäältä., syvyytsvaikutelma on monelle vaikea. Värien käyttö on ennakkoluulotonta ja usein yltäkylläistä.

Kuva asioiden välittäjänä

Irja Jylhä on todennut tutkimuksessaan, että oppilaiden tuntemus luo hyvät edellytykset ymmärtää oppilaita, heidän tapaansa työskennellä, tavan olla vuorovaikutuksessa. Monella opiskelijallani on vaikeuksia puheen tuottamisessa ja silloin kuvat vuorovaikutuksessa saavat aivan uudenlaisen merkityksen. Kuvien avulla moni opiskelija voi ilmaista asioita, jotka ovat tärkeitä. Kuvan avulla kerrotaan asioita, joille ei löydy sanoja. Ihmiset, jotka ovat työskennelleet kehitysvammaisten kanssa pitkiä aikoja, oppivat todennäköisesti ymmärtämään heitä.⁸ Kokemukseni mukaan mitä paremmin opin tuntemaan opiskelijani yksilöinä, omina persoonallisuuksina, sitä paremmin kykenen heitä ohjaamaan kuvataiteessa. Olen oppinut vuosien varrella, että erityisopiskelijaa ei voi varsinaisesti opettaa, vaan on löydettävä kullekin oppijalle sopiva tapa auttaa yksilöllisen ilmaisun löytymiseen ja kehittymiseen. Liiallinen ohjaaminen ja auttaminen lukitsevat herkän taiteen harrastajan helpolla ja motivaatio oppimiseen voi kadota.

Kokemuksellista taideprosessia olemme kulu- neen lukuvuoden aikana toteuttaneet lukuisin eri menetelmin. Piirtämisen, maalaamisen, muovailun, kuvaamisen ja näyttölemisen sekä tanssin keinoin olemme kasvattaneet Taimi-puuhun oksia. Puun ytimessä oli luovuus, joka on jokaisen ihmisen ominaisuus, kuten Kari Uusikylä sanoo Kansanopisto-lehdessä 1/2009. Hänen mukaansa luovuuteen liittyy neljä asiaa. Ensiksi tarvitaan yksilö, joka luo. Toiseksi luovuus liittyy johonkin alaan. Kolmas edellytys on luova prosessi, joka vaatii aikaa kypsyäkseen. Neljänneksi tarvitaan ympäristö, joka hyväksyy itsenäisiä ja erilaisia ihmisiä.⁹

Taimi-puu kasvaa yksilön luovuudesta

Taide- ja ilmaisukasvatuksen erityislinjan Taimi-puun runko on luova yksilö. Tässä tapauksessa luovuus liittyy taiteeseen sekä kuvalliseen että esittävään. Prosessi on se kuvallinen ja draamalli-

nen toiminta, johon olemme käyttäneet aikaa kahdeksan kuukautta. Kuvaannollisesti prosessi on Taimi-puun oksisto, joka on lukuvuoden aikana kasvanut. Neljäntenä edellytyksenä luovuuteen tarvittiin sopiva ympäristö. Puu tarvitsee aina maaperän, johon juurtua. Kansanopisto erilaisten ihmisten kohtaamispaikkana on antanut Taimi-puulle alustan, jossa kasvattaa juuriaan ja varttaan. Erilaisuutta hyväksyvä ympäristö on mielestäni ainoa oikea paikka toteuttaa merkityksellistä taidekasvatusta. Omassa opistossamme on opiskelijoina nuoria aikuisia sekä ammatillisella perustutkintoon johtavalla lapsi- ja perhetyön peruslinjalla että erityislinjoilla. Nuoret aikuiset joutuvat kohtaamaan arjessa erilaisuutta ja saavat mahdollisuuden oppia kestävästi, hyväksymään ja ymmärtämään toisenlaisia ihmisiä. Taidekasvatus on tässä oiva väline, taide on metakieltä, jonka avulla ihmiset pyrkivät yhteyteen toistensa kanssa: antamaan tietoa itsestään ja omaksumaan vierasta kokemusta.¹⁰ Kehitysvammaisten kuvataiteen tekemisen edellytykset alkavat työskentely-ympäristön ja yhteisön toimivuudesta, jossa kehitysvammaisen henkilö huomioidaan itsenäisenä, kuvan tekemisessä omiin ratkaisuihin pystyvänä henkilönä.

Taide- ja ilmaisukasvatuksen linjan lukuvuosi on tätä kirjoitettaessa päättymässä. Kokoamme näyttelyä, jonka avajaiset ovat tulossa. Lukuvuoden kokemusten reflektointi on käynnissä, niin opiskelijoilla kuin minulla opettajanakin. Mitä olemme saavuttaneet, onko nähtävissä muuta kuin lukemattomia maalauksia, veistoksia, valokuvia? Valon lisääntyessä pohjoisen keväässä on keskustelu, vuoropuhelu opiskelijoiden kanssa kuluneesta ajasta lisääntynyt. Olemme pohtineet mitä olemme oppineet, mitä saaneet. Kehitysvammaisen on vaikea ilmaista ajatuksiaan sanoiksi. Monet asiat ovat olleet opiskelijoille vaikeita pohtia, on ollut asioita, joille ei ole löytynyt sanallista ilmaisua. Pelkään, että minulta opettajana jää moni asia huomioimatta. Yritän ymmärtää puheen ja puhumattomuuden merkityksiä.¹¹ Tiedon sanallistaminen on ollut vallitseva tiedon omaksumisen kontrollikeino, mutta Räsänen mukaan sanallistaminen aina myös muuttaa tietoa. Siksi kokemuksellisessa taideoppimisessa tavoitellaan välittömyyttä, intuitiivisuutta ja tiedon kokonaisvaltaisuutta, jota ei pakoteta analyttisen ja mitattavan ajattelun rajoihin. Kokemusten jakaminen on vuoropuhelun puinaisena lankana.¹²

Taimi-puun kasvussa olemme prosessoineet koko lukuvuoden ajan identiteettiä. Räsänen mu-

Taimi-puu on erityislinjalaisten yhdessä tekemä.

Sanna Nikan maalaus on väreissä vahva ja loimuava maisema.

kaan kokemuksellisessa taideoppimisessa tavoitellaan itsensä ja toisen ymmärtämiseen suuntautuvaa asennetta, jokaisen oppijan yksilölliseen elämismailmaan. Kokemuksellisen taideoppimisen tavoitteet Räsänen mukaan liittyvät koko persoonallisuuden kehitykseen.¹³ Olemme etsineet minulle erilaisia muotoja kuvan ja draaman keinoin, lähtökohtana on ollut oma kuva. Työskentely aloitettiin elokuussa piirtämällä oma kuva, joka laitettiin kontaktimuovilla kiinni omaan työskentelypöytäni. Näin opiskelija sai itselleen tilan, jossa hän sai tulevan opiskelun ajan työskennellä rauhassa. Omakuvan hyväksyminen on itsen hyväksymisen metafora. Jokaisella ihmisellä on oikeus kokea itsensä ainutkertaiseksi, rakastetuksi ja ehjäksi, olla oman elämänsä päähenkilö.¹⁴ Siksi onkin ollut tärkeää lukuvuoden aikana käsitellä monipuolisesti opiskelijalle sitä kaikkein tärkeintä eli omaa itseä ja kaikkea mikä siihen kuuluu ja liittyy. Omakuvan viereen ovat tulleet mukaan lähimmät ihmiset, koti ja ympäristö. Räsänen mukaan kokemuksellisessa oppimisprosessissa on kyse merkityksenannosta, ymmärtämisestä ja toiminnasta.¹⁵ Saman aiheen toisto ja tekemisen säännöllisyys ovat auttaneet oppimisessa ja luoneet turvallisuutta tekemiseen.

Räsänen mukaan taideoppimisessa mielekkään tapa uuden tiedon käsittelyyn on kuvan tekeminen. Kuvan tekemistä ei voi olla olemassa ilman teknistä tietoa kuvataiteesta. Kuvataiteellisen oppimisen yhteydessä kokemustiedolla tarkoitetaan oppilaiden visuaalisten ja muiden aistialueiden elämysten muuntumista uusien käsite- ja aistitietojen, taitojen ja oman taiteellisen toiminnan kautta aiempaa syvemmiksi ja laajemmiksi kokemuksiksi.¹⁶ Opettajan tehtävä on ymmärtää taideopetuksen moniaistisuus, nonverbaalisen kielen ja kosketuksen huomioimisen merkitys opetuksessa. Opettajan tehtävä on olla sivusta seuraaja, joka auttaa oppijaa löytämään oikeat välineet ja materiaalit kuvan tekemiseen. Opettaja voi ohjata välineen käytössä, helpottaa opiskelijaa hyvän lopputuloksen saavuttamisessa. Ohjaamisessa on oltava hienovarainen, kunnioittava ja hyväksyvä. Tavoitteenani on saada aikaan eheyttävä ja voimaannuttava oppimisen ilmapiiri opiskelijoilleni.

Miksi koen merkittäväksi toimia taideopettajana tällä haastavalla erityisopetuksen saralla? Asiaa pohiessani on tullut tärkeäksi äänen antaminen erilaisille oppijoille, kuunteleminen, keskustelu ja dialogi. Opettajana olen oppimisen avustaja, oppiminen ja kehitys tapahtuvat usein sosiaalisessa vuorovaikutuksessa. Tärkeää on, että muis-

tan kohdata opiskelijani tasavertaisina aikuisina ihmisinä. Opettajalla pitää olla hienovarainen kyky oppimisen tunnusteluun, hänen pitää kyetä tulkitsemaan opiskelijaa monella eri tavalla. Opettajana minun pitää osata ohjata opiskelijaani itsenäiseen työskentelyyn. Tämän taustalla vaikuttaa opettajan kyky tunnistaa opiskelijan oppimisen ominaisuuksia. Tähän hän kykenee vain olemalla mukana toiminnassaan koko persoonallaan.

Kuvataideopettajan identiteettini on kasvanut pikkuhiljaa, opiskelun ja opetuksen vuorotellesa. Erityisopettajuuteen kasvoin opettaessani kehitysvammaisille nuorille aikuisille ensin kädentaitoja ja viimein taiteita. Koen olevani etuoikeutettu opettaja saadessani taideopettajana olla mukana oivaltavissa ja syvissä kehitysvammaisten taiteen opiskelijoiden oppimiskokemuksissa.

Taidekasvattajan identiteettini ei ole kuitenkaan staattinen, vaan se on koko ajan liikkeessä, liikun arjessani ammatillisen koulutuksen ammattitaitovaatimusten ja erityisopetuksen maastoissa. Jatkuva liikkeelläolo antaa toisaalta sopeutumisen ja joustavuuden taidon, toisaalta se estää luomasta mitään pysyvää, on aina oltava liikkeessä. Kuten Ilona Tikka ”Taiteeksi tarinoitu elämä”-teoksessa omassa puheenvuorossaan sanoo: ”*Jälkimoderni identiteetti tarjoaa mahdollisuuden tuottaa väljemmin elämäntilanteisiin liittyviä merkityksenantoja kuin vaatimus yhtenäisestä staattisesta minuudesta.*”¹⁷

Taideopettajana arvioin omaa työskentelyäni kehitysvammaisten aikuisten taideopettajana koko ajan. Se on itsestään selvä osa muuta arviointia. Vain oman työni reflektoinnilla voin kastella Taimi-puuta, jonka toivon kasvattavan vahvoja taideoppimisen oksia, toivon myös puun kasvattavan versoja, jotka mahdollistavat opiskelijoiden taidetoiminnan jatkuvan vielä koulutuksen jälkeenkin. Taiteen maailman pitäisi olla vapaa kenttä, jonne kehitysvammaisten ja muiden erityisryhmien taide tuo värikkään ja arvokkaan panoksen.

Viitteet

1. Taimi ops 2008–2009
2. Taimi ops, 2008–2009
3. Mattus, 1996, 56
4. http://arted.uiah.fi/synny/pdf/1_2008/torn.pdf
5. Isomäki, 2004, 52–54
6. Räsänen, 2000, 11
7. Rauste-von Wright et al 2003, 201
8. Jylhä 1998, 39

9. Uusikylä, 2009, 4 . Kansanopisto-lehti
10. Strömberg, 2000, 135
11. Krappala, 2000, 171
12. Räsänen, 2000, 14
13. Räsänen, 2000, 14
14. Sederlöf, 2006, 50
15. Räsänen 2000, 15
16. Räsänen 1995, 53
17. Tikka 2000, 157

Lähteet

- Jylhä, Irja (1998). *Yhdessä ja erikseen. Harjaantumisoppilaiden ja ala-asteen yhteistoiminnallisten ryhmien integraation toteuttaminen kuvaamataidon opetuskokeilussa*. Helsinki: Kehitysvammaliitto ry.
- Krappala, Mari (2000). Avoin tila lapsen ja aikuisen välillä. Inkeri Sava, Virpi Vesänen-Laukkanen 2000. *Taiteeksi tarinoitu elämä*. WS-Bookwell.
- Mattus, Marja-Riitta (1996). Maailmassa kuin etana kotilossa. Eri vamma-tyyppien vaikutus taideterapiatyöhön. Tuula Haase (toim.) *Taide kasvun ja kasvatuksen voimavarana*. Rovaniemi: Lapin yliopiston täydennyskoulutuskeskus.
- Rauste-von Wright, Maijaliisa & von Wright, Johan, Soini, Tiina (2003). *Oppiminen ja koulutus*. Helsinki: WS Bookwell Oy.
- Räsänen, Marjo (1995). Kuvasta kokemukseksi – eräs näkökulma taidekuvan tarkasteluun. Kuvien maailma. Inari Grönholm (toim.). *Suuntana oppimiskeskus*, julkaisu numero 12. Opetushallitus 1995.
- Räsänen, Marjo (2000). *Sillanrakentajat. Kokeuksellinen taiteen ymmärtäminen*. Taideteollisen korkeakoulun julkaisu A 28. Taidekasvatuksen osaston tutkimuksia.
- Sederlöf, Helena (2006). Lopputuloksesta prosessiin. Kettunen Kaisa, Hiltunen Mirja, Laitinen Sirkka, Rastas Marja (toim.) *Kuvien keskellä*. Kuvataideopettajaliitto 100 vuotta. Helsinki: LIKE.
- Strömberg, Minna (2000). Junttaan minuuteni multaan, ravitsen juuriani menneellä, kasvatankin oksillani tulevaa. Minä itsessäni, suvusani ja ympäristössäni. Omaelämäkerrallista työstämistä kuvataiteen keinoin. Inkeri Sava, Virpi Vesänen-Laukkanen. *Taiteeksi tarinoitu elämä*. Helsinki: WS-Bookwell.
- Tikka, Ilona (2000). Muistojen keinussa. Inkeri Sava, Virpi Vesänen-Laukkanen. *Taiteeksi tarinoitu elämä*. Helsinki: WS-Bookwell, 157.
- Taju 2004 Sivusta Katsoen*. Ahti Isomäki: Taide-marginaalista taidemaailman keskiöön 2004. Hyvinkään taidemuseon julkaisu ja no 24.

Nettilähteet

- http://arted.uiah.fi/synnyt/pdf/1_2008/torn.pdf ,
luettu 13.4.2009
- http://www.kettuki.fi/press/kehitysvammaisten_kuvataideopetuksen_erityispiirteita.pdf,
luettu 18.4.2009
- http://www.kettuki.fi/press/Kehitysvammaisten_kuvataideopetuksen_erityispiirteita.pdf

Muut lähteet

- Ylitornion kristillisen opiston taide- ja ilmaisukasvatuksen Taimin opetussuunnitelma 2008–2009
- Kansanopisto-lehti 1/2009